

УДК 159.9.018.2:001

ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ*Залановська Л.І.***I. Вступ**

Актуальність теми толерантності сьогодні важко переоцінити. До вивчення проблем, пов'язаних з формуванням толерантної свідомості, толерантної поведінки й толерантної особи, звертається дедалі більше дослідників. Проблему толерантності сьогодні активно досліджують політологи, соціологи, педагоги, психологи, що зумовлено глобальними змінами. Поняття "толерантність" у побутовому значенні ототожнюється як пасивність, нетерпимість; соціологи під толерантністю розуміють терпимість до чужого способу життя, поведінки, поглядів, ідей, вірувань. У контексті філософської традиції толерантність за змістом розуміється як прояв поміркованості та покірливості, любові й злагоди, розуміння та готовності до пробачення. Психологи трактують толерантність як відсутність або позбавлення емоційного реагування на який-небудь несприятливий чинник унаслідок зниження чутливості до його впливу. Підвищений інтерес до вивчення толерантності зумовлений не тільки його науковою значущістю, але й надзвичайно необхідною емпіричною базою. Дефіцит емпіричних досліджень із цієї проблематики навряд чи може її забезпечити. Найважливіша причина цього – недостатня розробленість і представленість у науковій літературі адекватного методичного інструментарію для досліджень толерантності.

II. Постановка завдання

Мета статті – аналіз і систематизація психологічного знання проблематики міжетнічної толерантності, виявлення детермінант формування міжетнічної толерантності.

III. Результати

У психологічній науці існує декілька підходів щодо розуміння сутності толерантності, а саме: психофізіологічний, інтеракційний, особистісний, гуманістичний, соціально-психологічний, когнітивний.

Психофізіологічний підхід ґрунтується на тому, що існує природна толерантність, яка формується на основі біологічного фактора розвитку особистості. Його вплив розглянуто в багатьох працях видатних психофізіологів: Е. Голубевої, В. Мерліна, В. Небиліцина, В. Русалова, Л. Собчик, Б. Теплова та ін. [9]. В їхніх працях набуває розвитку ідея про значущість вроджених якостей центральної нервової системи людського мозку і його фізіологічних особливостей у формуванні інтелектуальних та творчих здібностей.

Проведені Л. Собчик [9] дослідження показали, що з широкого спектра вражень про навколишній світ кожна людина притаманним саме їй індивідуальним способом сприйняття обирає й засвоює певну інформацію, акцентуючи свою увагу на одних явищах і нехтуючи іншими. Ця індивідуальна вибірковість у ставленні до явищ навколишнього світу і свій особистий стиль засвоєння отриманої інформації створюють підґрунтя для формування різних, по своєму неповторних особистостей за однакових середовищних умов. В основі такого індивідуально окресленого стилю сприйняття, переробки й відтворення інформації про світ, що пізнається, трансформуючись у думки, переживання й вчинки людини, лежить та провідна тенденція, що пронизує всі рівні особистості (найнижчі (біологічні), і її характерологічну структуру, і найвищі рівні особистості), якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей людини.

Особистість – це відкрита зовнішньому впливу система, що саморегулюється, включаючи до своєї структури такі складові: мотиваційну спрямованість, емоційну сферу (стиль переживання), стиль мислення (інтелектуальні здібності, спосіб досягнення, переробки й відтворення інформації), спосіб спілкування з оточенням (індивідуальний стиль міжособистісної поведінки). Особистість – це динамічна система, відкрита зовнішнім впливом, здатна реагувати на зміни середовища в межах індивідуально окресленого діапазону мінливості, що робить структуру особистості адаптивною й стійкою до стресу. Вищі рівні самосвідомості, соціальна спрямованість та ієрархія цінностей індивіда формуються не лише включно під впливом соціуму, а й залежать від індивідуального тропізму, вибірковості, неусвідомлених потягів, що значно обмежує кількість ступенів вибору конкретної людини при освоєнні нею розмаїття навколишнього світу [9]. Тобто природна толерантність розвивається як на основі біологічного фактора, так і під впливом зовнішніх факторів, що й робить особистість адаптивною та стійкою.

Інтеракційний підхід базується на дослідженнях російських учених. Так, О. Асмолов, Г. Солдатова, Л. Шайгерова, О. Шарова вказують, що в науковій літературі толерантність розглядається, перш за все, як повага та визнання рівності, відмова від домінування й насильства, визнання багатомірності та різноманітності людської культури, норм, вірувань і відмова від зве-

дення цієї різноманітності до одноманітності чи до переживання будь-якої однієї точки зору. Толерантність передбачає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з іншими на основі згоди. Толерантність – не зводиться до індивідуентності, нехтування власних інтересів. Вона передбачає взаємність та активну позицію всіх зацікавлених сторін. Толерантність важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості, яка має свої цінності та інтереси й готова їх захищати, але одночасно з повагою ставиться до позицій та цінностей інших людей [1]. Як критерії толерантності пропонується: рівноправ'я, взаємоповага, рівні можливості, співробітництво та солідарність у вирішенні спільних проблем тощо. Таким чином, толерантність розглядається як досить абстрактне поняття, на що вказують її критерії та соціальні показники.

Цікавою є точка зору на проблему толерантності О. Клепцової, яка вважає, що певну невизначеність у трактуваннях терпимості й толерантності можна зняти, якщо виходити з таких положень [4].

Терпимість й толерантне ставлення актуалізується тоді, коли думки, оцінки, вірування, поведінка інших людей не збігаються з думками, оцінками очікуваннями суб'єкта взаємодії, що поєднує ці поняття.

Поняття "терпимість" і "толерантність" різняться за психологічними механізмами, які лежать у їх основі, до них належать терпіння та прийняття. Провідним механізмом толерантності є терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль), що дає можливість знизити поріг чутливості до несприятливих факторів. Прийняття як інший механізм толерантності відступає на другий план, а в деяких випадках може взагалі не актуалізуватися. Провідним механізмом терпимості, навпаки, стає прийняття як даності (розуміння, емпатія, асертивність), терпіння ж, відступаючи на другий план, не втрачає при цьому свого потенціалу і активно використовується особистістю. Відмінність між цими двома поняттями полягає в тому, що вони виконують різні функції. Толерантність дає можливість пристосуватися до несприятливих факторів, тобто толерантність має адаптивний характер. Терпимість, крім адаптивної, виконує ще й активну функцію, тобто дає можливість змінювати чужу думку, поведінку іншої людини, але без застоювання засобів примусу.

Отже, О. Клепцова пропонує таке визначення толерантності: "це властивість особистості, яка актуалізується в ситуаціях розбіжності поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей і виявляється у зниженні сенситивності щодо об'єкта за рахунок залучення механізмів терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль)" [4]. Межі прояву толерантності від гордовитості, стриманості, терплячості, витримки, самовладання до безпорадності. Позитивне

розуміння толерантності досягається через усвідомлення її протилежності – інтолерантності або нетерпимості.

Гуманістичний підхід у психології знайшов своє відображення в працях А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Г. Олпорта.

У працях А. Маслоу ми можемо також зустріти поняття толерантності. Терпимість – це один з можливих шляхів особистості, що самоактуалізується. Самоактуалізація розглядається вченим як можливість вибору, особистісного зростання, можливості приймати себе й інших людей такими, які вони є, можливості у встановленні з оточенням доброзичливих особистих стосунків.

Дуже важко розмежувати такі поняття, як "толерантна особистість" та "особистість, яка самоактуалізується", у розумінні А. Маслоу. Прийняття себе, прийняття інших, прийняття світу, соціальний інтерес, креативність, демократизм, метамотивованість – більшість з перелічених характеристик "особистості, яка самоактуалізується", за А. Маслоу, близькі толерантній особистості.

К. Роджерс, поєднує термін "емпатія" з толерантністю, зокрема характеризує його як "відсутність гордовитості", а також схильність надавати допомогу іншим у вирішенні різних проблем без натиску та директиви [8]. У цьому принципі закладена "особистість, що повноцінно функціонує". Лише за умови повного прийняття іншої людини, бажання її зрозуміти та допомогти, стираються суперечності між "Я"-реальним та "Я"-ідеальним, що сприяє самоактуалізації особистості та, як наслідок, розвитку толерантності як моральної якості особистості. Терпимість, побудована на основі емпатії, включає в себе відкритість, самодостатність, співпереживання, тактовність, почуття гумору та власної гідності, що приводить до прагнення визнання різних поглядів і позицій. Унаслідок цього витісняються негативні прояви рис характеру, такі як: цинізм, байдужість, гордість, егоїзм, агресивність, ворожість [8].

На думку В. Франкла, який показує шлях духовного розвитку людини, яка рухається шляхом пошуку й реалізації смислів, терпимості відводиться роль невід'ємної частини цього розвитку, оскільки він має цілісний характер, який виражається в досягненні цінностей, хвилювань, відносин, і розгортається в напрямі досягнення свободи, незалежності, гнучкого реагування на змінні обставини життя [4].

Розгляд толерантності в контексті життєздійснення цілісної особистості відображено в дослідженнях Г. Олпорта. Для цього вчений оперує не мотиваційно-потребнісною сферою, як Е. Фромм, а рисами особистості. На основі рис особистості вчений поділяє людей на толерантних та інтолерантних, при цьому зазначаючи, що чіткої лінії для

такого розмежування не може бути. Адже залежно від контексту кожна людина у своєму житті може поводитись як толерантно, так і, навпаки, не толерантно. Водночас звичне переважання однієї поведінки над іншою може перетворюватись на стійку рису особистості.

Особистість, у якій є великий розрив між уявленнями про "Я"-ідеальне та "Я"-реальне, тобто тим, ким я є зараз, та ким, хочу стати у майбутньому, є толерантною. Вона критичніше ставиться до себе, розуміє свої позитивні та негативні сторони, як наслідок, потенціал саморозвитку в неї значно вищий. В інтолерантній особистості "Я"-ідеальне та "Я"-реальне майже зіставляються. У цьому випадку людина вважає, що їй не потрібно вдосконалюватися. При виникненні проблем чи життєвих криз інтолерантна особистість звинувачує оточення чи надприродні сили лише не саму себе.

Г. Олпорт вважає, що розвиток особистості відбувається у взаємодії із соціумом. Тим самим він виділяє критерії зрілої особистості:

1. Широки межі "Я" як здатність подивитися на себе з боку й соціальна активність.
2. Здатність до теплих щирих соціальних стосунків (у тому числі терпимість).
3. Емоційна незаклопотаність і самосприйняття (вміння впоратися з власним емоційним станом).
4. Реалістичне сприйняття, досвід і домагання.
5. Здатність до самопізнання [4].

Таким чином, у теорії Г. Олпорта толерантність описується як стійка риса особистості, що узгоджується з іншими мотиваційно-емоційними та соціально-психологічними характеристиками.

Соціально-психологічний підхід базується на працях В. Москаленко. На його думку, соціально-психологічними характеристиками толерантності є неупередженість в оцінці різноманітних подій, думок, терпимість до особливостей людей, здатність забезпечувати комунікативну компетентність під час спілкування. У будові феномену толерантності особистості виділяється дві складові: сенсуальна та диспозиційна. Сенсуальна толерантність пов'язана зі стійкістю особистості до впливів середовища, з послабленням реагування на певний несприятливий фактор, зокрема, негативних впливів суб'єктів міжособистісної діяльності за рахунок зниження чуттєвості. Тобто сенсуальна толерантність – це терпимість, черствість. В основі диспозиційної толерантності лежить принципово інший механізм, який забезпечує терпимість особистості у взаємодії із середовищем. Диспозиційна толерантність розглядається та описується як позиція, установка, світосприйняття, яка виявляється на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях особистості [6].

В. Соколов визначає толерантність як певну світоглядну та морально-психологічну установку особистості на те, якою мірою їй приймати чи не приймати різні, перш за все – чужі їй, ідеї, звичаї, культуру, норми поведінки тощо [10]. Основна суть толерантності – терпимість до чужого, іншого. Толерантність як властивість може бути притаманна не тільки окремій особистості, а й соціальній групі, суспільству в цілому.

Згідно з точкою зору Г. Бардієр, правильно переказати толерантність не як терпимість, а як "повага – розуміння – прийняття", як свідоме прагнення до злагодності [2]. Г. Бардієр розглядає толерантність у межах соціальної психології і вважає, що толерантність можна розглядати як соціальну установку; як ставлення особистості, включаючи ставлення до себе, до людей, до своєї діяльності; як причину або наслідок захисних механізмів особистості (раціоналізації, ідентифікації, заперечення, витіснення, проєкції, заміщення тощо); як властивість особистості, її ціннісну орієнтацію й світогляд [3].

Когнітивний підхід до толерантності пов'язаний з такими ознаками, як когнітивна складність (Дж. Келлі, Д. Бірі), яка стає базисом для можливості людини сприймати світ і явища в їх різнобічності та розмаїтті. Тому знайомство людини з різними культурами, проявами різних людей та сприйняття їх як таких, котрі мають право на існування та розвиток, стає невід'ємною частиною формування толерантності людини.

Найбільш гостра проблема – толерантність у сфері міжетнічних відносин. Права на збереження своєї мови, своїх культурних цінностей, традицій пред'являлись як фундаментальні вимоги й захищалися етносами на різних рівнях.

Ясно, що толерантність, яка розуміється сьогодні як об'єктивно існуючий соціальний феномен, як інструмент регулювання цих відносин, як особливого роду правила поведінки, як основа для вироблення багатьох реальних правил, норм і законів, мають свою тривалу історію у сфері міжетнічних відносин.

Саме тому розвиток міжетнічних відносин (і глибоко позитивних, і глибоко конфліктних) набуває особливого інтересу.

Велике значення для цього дослідження мають праці, присвячені розвитку толерантності в процесі здобутку особистісної цілісності (А. Асмолов, Є. Казаков, В. Тишков), з яких стає ясным, що сенситивним періодом для формування толерантності, як однієї з умов соціальних відносин, є юнацький вік – період становлення світоглядних установок. Але залишаються невисвітленими деякі питання – формування та розвиток міжетнічної толерантності, а також не визначено психологічний зміст цього поняття.

Л. Літвінова у своїх дослідженнях, систематизуючи існуючі підходи, виділила дві парадигми.

Одна парадигма феноменології толерантності базується на співвідношенні явищ толерантності й конфлікту, коли толерантність є суто особистісною якістю або установкою на безконфліктну взаємодію і, таким чином, виступає інструментом запобігання конфлікту. Такий підхід умовно може бути позначений дихотомією "міжетнічна толерантність – конфліктність", де основою безконфліктної взаємодії виступає, насамперед, емоційна стійкість, що дає змогу особистості зберігати емоційну рівновагу в конфліктних ситуаціях [5].

Друга парадигма базується на механізмах етнічної ідентичності й більшою мірою враховує соціальний аспект феномену, ґрунтуючись на принципі потреби в збереженні позитивної етнічної ідентичності. Тут суть феномену міжетнічної толерантності й соціально-психологічні умови її формування тісно пов'язані з функціями, механізмами формування, розвитку та конструювання етнічної ідентичності [5].

Проте проведений аналіз показав, що жодна із цих теорій не враховує всіх аспектів феномену толерантності. Їх поєднання також не може задовольняти вимоги комплексного опису явища, по-перше, унаслідок надзвичайної різноманітності підходів; по-друге, унаслідок практико-функціональної спрямованості. І тут єдиною основою вивчення може виступити запропонована за результатами систематизації підходів до визначення толерантності дефініція феномену через поняття стійкості до відмінностей: етнічної, культурної, конфесійної, індивідуальної тощо.

Поняття стійкості в широкому розумінні визначається як здатність об'єкта протистояти зусиллям з метою вивести його з початкового стану статистичної або динамічної рівноваги [5]. У контексті вивчення міжетнічної толерантності стійкість до відмінностей (резистентність до "чужих") є властивістю особи, що дає змогу індивідові зберігати такий стан рівноваги, коли відмінності самі по собі не є чинником, що визначає формування ставлення до інших людей. Наприклад, уявлення про прийнятність або неприйнятність будь-якої ідеї будується не на підставі сприйняття її формальної відмінності від власної позиції, а на підставі всебічного аналізу її змісту. При цьому стійкість розуміється і як інтегральна якість особи, ціннісно-когнітивний конструкт, що формується в процесі соціалізації шляхом інтеріоризації закріплених у суспільній думці норм культурного різноманіття, індивідуальних відмінностей і основних ліберальних цінностей.

З одного боку, розуміння таким чином нормативної основи міжетнічної толерантності приводить до формування позитивної

етнічної ідентичності за рахунок зняття соціальної міжгрупової напруженості й гострої потреби в домінуванні власної етнічної групи над іншими, оскільки відмінності перестають бути чинниками, що визначають поведінку та ставлення індивіда до інших членів соціуму й виступають основою мета-соціального аспекту міжетнічної толерантності.

З іншого боку, стійке ставлення до відмінностей виключає зі списку конфліктогени, усуваючи, таким чином, саму причину конфлікту й виступаючи за рахунок цього інструментом безконфліктної взаємодії та толерантності на рівні особи.

За допомогою понять стійкості можна описати не лише суть міжетнічної, а й будь-якого іншого виду толерантності. Наприклад, для політичної толерантності властива, насамперед, стійкість до відмінних від власних політичних переконань; для конфесійної толерантності – стійкість до релігійних вірувань і традицій; для соціальної толерантності – стійкість до зовнішнього вигляду іншого, його манери поводитися, одягатися тощо, до тих пір, поки такі відмінності не становлять соціальної загрози [11].

Отже, в основі міжетнічної толерантності лежить повага до іншої особи, її прав і свобод, а стійкість індивіда або групи визначається такими, що не є соціальною загрозою й відмінними від власних етнічних культурних зразків ідей та поведінки, думок, традицій, вірувань, звичаїв, норм, тощо.

На підставі системного підходу до вивчення міжетнічної толерантності можна зробити висновок про те, що джерелами цього феномену можуть бути явища як індивідуального, так і групового рівня, а також норми, цінності, ідеї й зразки поведінки, закріплені в громадській думці. При цьому групові та індивідуальні детермінанти міжетнічної інтолерантності перебувають у тісній взаємодії з феноменом громадської думки.

На індивідуальному рівні виникнення міжетнічної інтолерантності відбувається, передусім у результаті фрустрації, що призводить до агресії, або неправильного виховання, у результаті якого формується комплекс психологічних властивостей особи. На рівні групи детермінантами міжетнічної інтолерантності є: негативна етноідентичність, міграція, націоналізм, негативні етностереотипи.

Ґрунтуючись на системному підході вивчення феномену міжетнічної толерантності, також можна зробити висновок про сукупність соціально-психологічних умов формування міжетнічної толерантності.

IV. Висновки

Таким чином, феномен міжетнічної толерантності ґрунтується на двоякості існування феномену толерантності – як особистісної характеристики та як категорії громад-

ської свідомості, громадської цінності й соціальної норми, а також на аналізі специфіки явища міжетнічної толерантності та синтезі існуючих концепцій феноменології міжетнічної толерантності.

Перспективи подальших розвідок полягають у вивченні та виокремленні показників міжетнічної толерантності в студентському середовищі.

Література

1. Асмолов А.Г. О смыслах понятия "толерантность" / А.Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова // Век толерантности : научно-публ. вестник. – 2001. – Вып. 1. – С. 8–18.
2. Бардиер Г.Л. Бизнес – психология / Г.Л. Бардиер. – М. : Генезис, 2002. – 412 с.
3. Бардиер Г.Л. Интолерантность и девиантное поведение в бизнесе / Г.Л. Бардиер. – СПб. : Норма, 2001. – 240 с.
4. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности / Е.Ю. Клепцова. – М. : Академический Проект, 2004. – 176 с.
5. Литвинова В.Л. Социально-психологические условия формирования межэтнической толерантности российской молодежи : автореф. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / В.Л. Литвинова. – М., 2007. – 17 с.
6. Москаленко В.В. Социальная психология / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
7. Петрицкий В.А. Толерантность – универсальный этический принцип / В.А. Петрицкий // Известия СП лесотехнической академии. – СПб., 1993. – С. 139–151.
8. Роджерс К. Клиентцентрированная терапия / К. Роджерс. – М. : Рефлбук, 1997. – 320 с.
9. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений: модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири / Л.Н. Собчик // Методы психологической диагностики. – М. : ВНИИТЭМР, 1990. – Вып. 3.
10. Соколов В.М. Толерантность: состояние и тенденции / В.М. Соколов // Социальная культура. Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 54–63.
11. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М. : Аспект пресс, 2006. – 367 с.

Залановська Л.І. Проблематика формування міжетнічної толерантності

Анотація. У статті розглянуто проблему міжетнічної толерантності та її феномен. Проаналізовано теоретичні підходи до цієї проблематики. Виявлено детермінанти формування міжетнічної толерантності.

Ключові слова: толерантність, міжетнічна толерантність.

Залановская Л.И. Проблематика формирования межэтнической толерантности

Аннотация. В статье рассматривается проблема межэтнической толерантности и ее феномен. Анализируются теоретические подходы к данной проблематике. Выявляются детерминанты формирования межэтнической толерантности.

Ключевые слова: толерантность, межэтническая толерантность.

Zalanovska L. The problem of formation of inter-ethnic tolerance

Annotation. The article is devoted to interethnic tolerance problem and its phenomenon. Analyzed theoretical approaches to this problematic. Defined determinants of interethnic tolerance formation.

Key words: tolerance, interethnic tolerance.